

u zbjegu ili među ranjenim partizanima u Italiji), 21 Slovenac (od toga jedan među ranjenim partizanima u Italiji, a drugi među žrtvama tifusa) i dvojica Poljaka. Popis poginulih obuhvaća manje, 43 imena, mada ih je u tekstu mnogo više, no autor ovdje razlikuje svećenike poginule zbog suradnje s NOP-om i NOB-om od žrtava terora. Među njima su 22 Slovenca (osmorica su ubijeni u Jasenovcu te trojica u Dachauu, trojicu su ubili Nijemci, a po jednog četnici, ustaše i Mađari, dok su ostali — pojedinačno — strijeljani u Mariboru, ubijeni na Krasu, umrli u celjskom zatvoru ili od posljedica tifusa, a jedan je nepoznatog razloga i mjesta smrti), 18 Hrvata (šesticu su ubili ustaše, četvoricu četnici, trojicu Nijemci, dvojicu Talijani, a jedan je osuđen na prijevremenoj sudu u Zagrebu, dok su dvojica nepoznatog razloga i mjesta smrti), jedan Poljak (poginuo u partizanima), te po jedan iz ČSSR-a (ubili ga Talijani) i nepoznatog porijekla. U tekstu su knjige dani dijelom i gubici pravoslavnog svećenstva te gubici svećeničkog reda franjevac.

Na kraju treba istaknuti da su razne predrasude dosad ometale istraživanje te problematike, pa bi najveća greška bila knjigu koja pokušava obraditi i taj aspekt našeg revolucionarnog rata sagledavati također kroz predrasude. To bi bilo ne samo nepošteno prema autoru, koji je u okvirima svog publicističkog interesa dao iscrpnu i, može se reći, prvu potpuniju informaciju o tome, već bi i obeshrabrilo daljnja, nužna istraživanja takve vrste. S obzirom na istaknute vrijednosti knjige, mada uz potrebu nužnih preinaka, razrađenijeg izlaganja i određenijih kategorija samog rada, vrlo je vjerojatno da će sam autor nastaviti studijsku obradu prikaza sudjelovanja vjernika i pogotovu svećenika u našem revolucionarnom ratu te tako jedno solidno publicističko ili pregledno djelo dovesti, u ponovljenom i proširenom izdanju, na razinu znanstvenog djela.

Igor Graovac

SVETOZAR VUKMANOVIĆ-TEMPO — Revolucija koja teče, knjiga 1, 2, 3 i 4, Zagreb 1982, 1573 str.

Renomirana izdavačka kuća »Globus« iz Zagreba publikovala je dopunjeno izdanje poznatih memoara Revolucija koja teče, Svetozara Vukmanovića Tempa, neponovljive ličnosti našega revolucionarnog pokreta i posebno NOR-a i revolucije 1941—1945. godine, jednog iz plejade najbližih Titovih saradnika i danas aktivnog borca sa najburnijom i najvećom revolucionarnom karijerom u našoj zemlji.

1. Novi memoari

Prije više od deset godina pojavili su se Tempovi memoari u dvije knjige ukupnog obima 938 stranica. Sada su to četiri knjige ukupnog obima 1573 stranice.

U napomenama uz to izdanje *Tempo* kaže da je nekoliko godina pažljivo studirao svoj prvi rukopis u namjeri da otkrije neke propuste. Došao je do zaključka »da u prvobitnom tekstu memoara nemam šta menjati«. I zaista nije proširen tekst sjećanja koji je ostao nepromijenjen.

Uzrok dvostruko većem obimu novih memoara jesu ovi razlozi: Motivisan nizom polemičkih prigovora, o kojima ću posebno govoriti, *Tempo* je prikupio obimnu dokumentacionu građu i priložio je uz svoj tekst. O korisnosti ovoga poduhvata — sa stanovišta utvrđivanja naučne istine — uvjerljivo govori činjenica da su dokumenta dobro odabrana i raspoređena i da se neka od njih prvi put objavljuju. Kao primjer navodimo pismo J. B. Tita i CK KPJ da parolu o priključenju Kosova Albaniji treba shvatiti isključivo propagandno. Pri izboru dokumenata, istina, može se biti i subjektivan. *Tempo*, međutim, ne piše istoriju kojoj se stavlja u zadatak da na osnovu izučenosti svih izvora — otkriva, analizira i ocjenjuje procese i pojave.

Insistirao sam na izvornosti i autentičnosti dokumentacije sa stanovišta nauke. Namjena memoara mnogo je šira — njih čita i oduševljava se njima veoma široka publika. Za takvog čitaoca ova dokumentarna dopuna ima posebnu draž i značaj.

Bogati dokumentacioni materijal *Tempo* je po pravilu objašnjavao i komentarisao, davao neophodna objašnjenja, ponekad i poređenja sa svojim zapisima iz memoara. Zanima se i kako su nastajala pojedina dokumenta i zašto veliki broj, vrlo važnih događaja, nije na odgovarajući način dokumentiran. Te opaske su interesantne i sa stanovišta ocjene valjanosti pojedinih arhivskih dokumenata.

Na kraju svake od četiriju knjiga novih *Tempovih* memoara dati su registri, po čemu se te knjige približavaju, po svojoj opremi, studijama koje su obavezno snabdjevene sa svom naučnom aparaturom.

Svega toga nije bilo u prvom izdanju *Tempovih* memoara. Ovako nadopunjeni oni su uspjela kombinacija dokumenata, komentara i sjećanja. Kao takvi oni su prevazišli okvire uobičajenog pisanja memoara. Za toliko su potpuniji i kao istorijski izvor sigurniji. *Tempo* je, dakle, uradio i ono što su dužni da urade profesionalni istoričari-istraživači. Zbog toga što su neka dokumenta nestala u ratu, što u njima ponekad događaji nisu odgovarajuće objašnjeni, i najzad, što su neka dokumenta nebrigom uništena u nekoliko navrata poslije rata (*Tempo* kaže »na čudan način (su) nestala«) — ovakav *Tempov* pristup ima posebnu vrijednost.

No usprkos ovim dopunama Revolucija koja teče ostaje memoarski rad, u širokom značenju te riječi. Ona kazuje o zbivanjima u kojima je autor neposredno učestvovao ili koja su vezana uz njegovo djelovanje pa se nisu mogla izostaviti.

2. *Memoarska literatura i Tempovi memoari*

Pojava *Tempovih* memoara naišla je na izuzetno interesovanje. Diskusija — polemika je ranije otvorena. I ona traje.

Kao istoričar apostrofirao bih samo dva momenta.

Tempovi memoari, zapravo, prvi su te vrste pisani u nas iz pera istaknutog rukovodioca revolucije i poslijeratne izgradnje. Istina, Rodoljub Čolaković je prvi poslije 1945. dao doprinos oblikovanjem svojih sjećanja u zapaženim knjigama *Zapisi i kazivanja*. Na drugoj strani i u drugim sredinama imamo pravu poplavu memoara u vrijeme trajanja događaja o kojima se piše. Pri tome se prisjećamo Pariske komune i zapisa koji su je pratili. O oktobarskoj revoluciji napisani su memoari iz pera desetine njenih sudionika i savremenika, među kojima su svakako najautentičniji *Deset dana...* Džona Rida, jer su nastali u doba njenog trajanja. Nakon završetka drugoga svjetskog rata nastali su brojni memoari istaknutih vojskovođa, političara i državnika. Samo u vrijeme Hruščova objavljeno je više od stotinu djela memoarskog karaktera o otadžbinskom ratu. Svoje tumačenje u memoarskoj literaturi našli su i događaji iz korejskog i vijetnamskog rata.

Do sada je istorija naše najnovije prošlosti prikazivana samo u jednom svjetlu; dugo se pisalo i govorilo pretežno o njenim svijetlim stranama. Ona druga strana prećutkivana je i samim tim ostavljena za dane koji dolaze. Uvjeren da otvoreno pisanje i o greškama neće naškoditi revoluciji, Tempo je u uvodu svojih memoara naglasio: »Razumije se, trudio sam se da moja kazivanja budu što vjerniji prikaz događaja u kojima sam učestvovao. Stoga ništa nijesam 'lakirao', nikoga nijesam štedio, ni sebe. Naša revolucija je tako velika da je ne može zatamniti iznošenje njenih dilema, padova i prolaznih neuspjeha.«

Ta dva momenta bila su razlog žučne reakcije do koje je došlo odmah nakon objavljivanja fragmenata Tempovih memoara. Izgovorene su oštre riječi, pa i neuobičajeno teške osude — da su Tempovi memoari pisani »od oka, ishitreno i neargumentovano«, da su u njima date »lične i površne impresije« o ustanku u pojedinim regionima gdje se Tempo nalazio u svojstvu delegata Vrhovnog štaba ili Centralnog komiteta KPJ, zatim da su u memoarima tretirani ljudi i događaji na »proizvoljan i nenaučan način«. To su, istina, bila pojedinačna mišljenja. Međutim, pošlo se i dalje. U diskusiju o Tempovim memoarima uključili su se i pojedini forumi. Njihove su ocjene bile još oštrije — da »Memoari nanose štetu i pothranjuju one snage koje su bile ili su i danas protiv naše revolucije«.

Izvjesno je da takva reakcija sadrži odnos prema pisanoj riječi, koji je, vjerujemo, danas prevazidjen. Međutim, u njoj ima i neshvatanja suštine i sadržaja memoara. Jer, ne samo memoari, već i pisani dokumenti nijesu konačna istina — sve dok ih ne verifikuje istorija. Uostalom svako ima »svoju istinu«. Svaka je podležna provjeravanju i kritici. Istaknuti mislilac Renan je u svoje vrijeme pisao da se »talenat istoričara sastoji u tome da stvori jednu istinitu cjelinu od pojedinosti koje su samo djelimično istinite«.

Memoari su posebna vrsta literature koja nije bila nepoznata ni u doba stare Grčke i Rima. U istorijskom razvoju njihova funkcija se mijenjala i usavršavala. Na početku su morali da zadovolje skromnije kriterijume; iznošenje kazivanja političke i vojne prirode u kojima je pisac imao istaknutu ulogu; zbivanja su se odigrala pred očima pisca ili pod njegovim neposrednim uticajem; pričanje teče hronološkim redom kako su događaji nailazili i odvijali se; saopštavaju se istorijske činjenice na način koji sadrži izuzetnu objektivnost.

Kasnije se od memoarske literature zahtijevalo više i oštriji kriteriji, pa memoari dobijaju nove oblike i karakteristike: temu memoara čine izuzetno zna-

čajni događaji, pisac je istaknuta ličnost zbivanja koja su osnov teme, u pisanju se koristi dokumentacija — opšta i lične bilješke.

U novije vrijeme taj oblik literature veoma se razvio, pa se od modernih memoara zahtijeva da ispunjavaju nekoliko neophodnih uslova da bi se mogli svrstati u kategoriju prvorazrednih: da donose činjenice koje se teško mogu saznati iz drugih izvora, da daju podatke o ličnim uvjerenjima pisaca, pružaju poglede savremenika na istorijske događaje i na istorijsko vrijeme u cjelini.

Izloženi kriterijumi o karakteru i sadržaju memoara kao posebne literature osnovno su polazište u ocjeni vrijednosti i značaja Tempovih memoara. Zato ćemo pokušati da konstatujemo nekoliko osnovnih činjenica: je li Tempo bio na mjestu odakle se moglo vidjeti vrijeme o kojem piše, zapravo je li bio u žiži događaja; je li ilustrovao viđenje toga vremena, odnosno je li rekao sve što je mogao reći. Ta dva momenta bitan su preduslov za opredjeljenje u pisanju memoara, odnosno za njihovo vrednovanje. Podimo, zatim, malo dalje: koliko su Tempova zapažanja vrijedna i možda korisna da bi se mogla i morala oblikovati u memoarima. I na kraju — kakav je način na koji su pisani Tempovi memoari, pri čemu mislimo na način izraza, stil i jezik. I ta su dva momenta značajna, jer kompletiraju mogućnost opšteg utiska, pa smo ih zato i apostrofirali.

Sasvim je izvjesno da takva analiza memoara podrazumijeva njihov tretman kao istorijskog izvora i svojevrzne literature.

Svetozar Vukmanović Tempo jedna je od istaknutih figura našega revolucionarnog pokreta i socijalističke izgradnje. U svom revolucionarnom radu nalazio se na rukovodećim položajima. U međuratnom periodu bio je zadužen za važan sektor partijske propagande, prvo u Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju i u Centralnom komitetu KPJ; bio je jedan od lidera studentskog pokreta na Beogradskom univerzitetu u vrijeme kada je taj pokret bio u najvećem usponu; u svojstvu delegata višega partijskog foruma imao je zadatak da obilazi teren i osniva partijske organizacije na njemu; najzad, na kraju toga perioda izabran je za člana CK KPJ na Petoj zemaljskoj konferenciji CK KPJ, u oktobru 1940. godine. U ratnom periodu Tempo je jedan iz najužeg kruga rukovodilaca oko Vrhovnoga štaba i Centralnog komiteta KPJ. Odlazio je na izvršavanje delikatnih zadataka u Bosnu i Hercegovinu, Makedoniju i neke druge uže regione, bilo u svojstvu delegata Vrhovnog štaba ili Centralnog komiteta KPJ. Po specijalnom zadatku boravio je u Albaniji i Grčkoj; uspostavio je veze i sa Bugarskom radničkom partijom — održavao sastanke sa istaknutim predstavnicima tih zemalja. U poslijeratnom razvitku Tempo se nalazi na još odgovornijim dužnostima: član je brojnih zasjedanja Savezne skupštine, član Politburoa CK KPJ, potpredsjednik SIV-a kome je na čelu bio Tito, predsjednik Centralnog vijeća Saveza sindikata Jugoslavije, član Ustavne komisije za promjenu Ustava 1963. godine, rukovodilac ili član brojnih partijskih i vladinih delegacija u međunarodnim kontaktima, i na kraju, lični izaslanik predsjednika vlade, Republike i Centralnog komiteta KPJ u brojnim misijama međunarodnog značaja.

Sve je to bilo potrebno reći kako bi se stekao utisak da je pisac Revolucije koja teče ličnost — koja se za sve vrijeme nalazila u žiži političkih zbivanja. Sa te strane gledano, njegova kazivanja saopštena o vremenu poslije ustanka 1941. godine — mjerodavnija su, jer se on upravo tada nalazio u najužem ru-

kovodstvu zemlje. I sa stanovišta izvornosti i praktične koristi za potpunije viđenje toga perioda naše prošlosti (1937—1966), odnosno svih zbivanja koja su se ticala nas, Tempovi memoari zaslužuju takvu ocjenu.

Sasvim je izvjesno da je neobično važno je li Tempo rekao sve što je mogao reći. To bi se pitanje moglo i produbiti: je li Tempo mogao reći sve što je znao. Ističemo u prvi plan ta dva pitanja iz više razloga. Objektivno prilaženje istini skida tabu sa mnogih činjenica. Onima koji revoluciju nijesu doživjeli moglo se ponekad učiniti da je sve išlo glatko, da su njeni učesnici i vođi bili nepogrešivi, a to znači i nedokučivi za svijest mladog čovjeka sadašnjeg vremena, koji se sprema da nastavi revoluciju, jer je vaspitavan u njenom duhu i tradiciji. To ističemo stoga što revolucija nadahnjuje samo punom i nelakiranim istinom. Utisak je da je Tempo rekao dosta ili gotovo sve, ako se misli na period koji hronološki dopire do završetka rata 1945. god. Takav utisak se nema, odnosno nije jednako uvjerljiv za vrijeme koje je predmet posljednje — četvrte knjige memoara — od oslobođenja 1945. do Brionskog plenuma. No, moramo se zadovoljiti i onim što je rečeno, uz konstataciju da tamo ima mnogo onoga što, vjerovatno, nije nigdje zabilježeno, ili još nije dostupno za korišćenje. Uostalom, može se reći da je Tempo dosta rekao i onda kada je sasvim otvoren i otvoreno priča, ali i onda kada je škrt na riječima, ili kad sasvim ćuti.

Tempu se ne može sporiti umješnost u zapažanju. On izvanredno dobro uočava i ističe važnije od manje važnog, aktuelnije od trenutno manje aktuelnog. Ta zapažanja su utoliko važnija ukoliko je više stasavao i sazrijevao u profesionalnog revolucionara i rukovodioca NOB-a i socijalističke izgradnje. Kroz tu prizmu gledano, prioritet ima četvrta knjiga memoara, jer su Tempova saopštavanja osobito značajna za Jugoslaviju: stavovi o ključnim pitanjima socijalističke izgradnje, unutrašnji sukobi i razlike u koncepciji društvenog razvitka koji su doveli do Brionskog plenuma, zatim teoretsko oblikovanje novog puta u socijalizam i dr., ali isto tako i ona koja su sastavni dio svjetske teorije i prakse o razvitku socijalizma: Rezolucija Informbiroa 1948. i otvaranje perspektive ravnopravnih odnosa među socijalističkim zemljama i partijama i specifičnih puteva u razvoju socijalizma, politika nesvrstavanja — njeni principi i mjesto u savremenom svijetu. Isto tako, neka Tempova zapažanja o načinu rješavanja unutrašnjih protivurječnosti našeg razvitka mogu da budu interesantna i sa stanovišta ocjene usvojene politike društveno-ekonomskog razvitka.

Koliko je pisac načinom izraza, stilom i jezikom učinio svoje memoare zanimljivim — to je pitanje koje je za istoričara manje važno, ali nije beznačajno u sveukupnom vrednovanju memoara. Tempovo kazivanje nije ujednačeno sa stilske i jezične strane. Ima finih pasaža, naročito kada govori jezikom emocija; to su oni dijelovi o njegovom đlačkom i studentskom dobu, o teškim trenucima iz rata i dilemama u poslijeratnom periodu, o ličnim intimama. Kada se služi informativnim načinom kazivanja — onda su to manje interesantni podaci; kada govori političkim žargonom — onda su to zaista najmanje interesantni dijelovi knjige. U opštoj ocjeni ove dimenzije Tempovih memoara polazimo od njegova dugogodišnjeg publicističkog i teorijskog rada, kao i od činjenice da je Tempo autor više knjiga i studija raznovrsne tematike: O narodnoj revoluciji u Grčkoj, Ekonomski problemi Jugoslavije, Sindikati u novim us-

lovima — u pet knjiga, Problemi poljoprivrede, Privredni razvoj i socijalistička izgradnja, Borba za Balkan.

Da bi se stekla potpuna slika o sadržaju Tempovih memoara valja reći da njegova kazivanja počinju zapisima o rodnom kraju u vrijeme Tempovog dječastva, a da se završavaju zbivanjima neposredno poslije Brionskog plenuma CK SKJ 1966. godine. To je značajno vrijeme u našoj prošlosti, prilično neproučen period u našoj historiografiji. To je vrijeme donijelo fenomen novog izraza socijalističke revolucije u jugoslovenskoj praksi, čime je obogaćena teorija o revoluciji i revolucionarnoj borbi. U tom vremenu dolazi do pune afirmacije različitih puteva u razvoju socijalizma, iako je to pitanje još uvijek predmet rasprava u međunarodnom socijalističkom svijetu i savremenoj teoriji o socijalističkoj revoluciji, oslobodilačkom ratu i socijalističkoj izgradnji.

Izdvojili smo neke od značajnih momenata koji dominiraju tim vremenom. U svojim memoarima Tempo im poklanja dužnu pažnju. Pruža nam i nove podatke koji kompletiraju utisak o tome. Čak ide i dalje, pa saopštava i neke detalje koji imaju ne samo faktografski karakter. Interesantni su detalji o razlozima formiranja dobrovoljačkih jedinica u NOB-u, zatim neka ponuđena rješenja o stambenim problemima u poslijeratnoj izgradnji, koja su zanimljiva i kao trajnija orijentacija, zatim debirokratizacija društva i društvenog aparata. I dalje, neki detalji o stanju u međunarodnom radničkom pokretu, koje Tempo saopštava u četvrtoj knjizi memoara, gdje su čak i dominantni, zaslužuju pažnju i sa stanovišta izvornosti. Na drugoj strani — slikanje atmosfere iz međudržavnih odnosa, portretisanje ličnosti državnika i lidera pojedinih partija i pokreta sa kojima se sastajao — mogu biti zanimljivi detalji čak i u funkciji istorije diplomatije poslijeratnog perioda.

Kada je već riječ o važnim detaljima koje donose ti memoari, valja reći da neki nijesu smjeli biti ispušteni, naročito oni koji su bili osnovna preokupacija pisca u određenim periodima njegovoga revolucionarnog rada. Tu mislimo, u prvom redu, na detalje o obimu i tematici propagandnog materijala koji je pripreman u partijskoj tehnici CK KPJ, kojom je Tempo rukovodio. Isto tako nije trebalo ispustiti važne detalje u prelomnim godinama 1948. i 1953. Čitaocima interesuje i ponašanje i reagovanje drugih; Tempo se, međutim, zadržava, često, samo na izlaganju svoga stava. To što su memoari primjetno obojeni ličnim viđenjem — karakteristika je svih memoara. Na to bitno svojstvo memoarske literature, pogotovo memoara, ne može se stavljati primjedba.

Ako bismo se kao istoričari opredjeljivali za osnovne karakteristike sadržaja Tempovih memoara, onda bi se oni mogli sažeti u ova dva pitanja: uloga KPJ za čitavo vrijeme koje je predmet Tempovih memoara i način rukovođenja.

Istina o ulozi KPJ za sve vrijeme revolucije koja teče sačuvana je u arhivskoj građi i ostaloj dokumentaciji i literaturi. Dosadašnja historiografija s pravom je apostrofirala ulogu KPJ u revolucionarnom prevratu. Mora se priznati, međutim, da se ta i takva uloga KPJ kristalnije vidi u Tempovim memoarima. Ona se nalazi u onim sitnim detaljima iz kojih se, na kraju, i sastoji istina. KPJ je svuda gdje je najpotrebnije i najteže. Kriterijum za njenu aktivnost jest potreba; opasnosti koje su uvijek prisutne — nijesu bile smetnja. Za istrajnost na svome revolucionarnom putu bila je potrebna hrabrost, a za njen neprestan i sve veći uticaj na mase — bila je potrebna mudrost i permanentna aktivnost.

Oba ta momenta, obje te osobine prisutne su i u Tempovom kazivanju i u našem viđenju toga vremena i puta KPJ. I kada se išlo iz uspjeha u uspjeh, i kada ju je zahvatala oseka u idejama i rješenjima, u akcijama i rezultatima.

Iako je dosta pisano o ratu i revoluciji iz pera naučnika, publicista i samih sudionika, iako su dosta puta rečene i ponovljene ocjene, može se reći da je nedovoljno izučen način rukovođenja revolucionarnom borbom i socijalističkom izgradnjom u svim njenim fazama, njegov značaj i moguće posledice. Na određen način, to govori koliko se Tempo odužio sebi i drugima — kada govori i o tome pitanju. Štaviše, elementi načina rukovođenja prisutni su u najvećem dijelu njegovih memoara — bilo kada je u pitanju međuratni, ratni ili poslijeratni period. On, istina, ne analizira način rukovođenja i samim tim ne ulazi u njegovu ocjenu i značaj za dalji društveni razvitak. On se zaustavlja na pružanju informacija o tome, premda ne uvijek i dovoljno otvoreno. On to čini indirektno. Istoričarima prepušta da to urade.

O Tempovim memoarima mnogi su izrekli sud još u vrijeme dok su neki dijelovi objavljavani u štampi. Najčešće su kritikovani do totalnog osporavanja, premda je bilo i pohvala, istina rijetkih. Pozdravljena je pojava da se o revoluciji piše »prizemno«, da se demistifikuju neki mitovi i ljudi. Ti sudovi su izrečeni o fragmentima, čime je umanjena njihova objektivnost. Najviše su govorili oni koji su bili neposredno tangirani. A to je i najveća opasnost za subjektivizam. Htjeli smo reći da sam čin pojave memoara i kod nas — zaslužuje pohvalu. Bez obzira na to jesu li oni Tempovi ili nekoga drugog lidera revolucionarnog pokreta koji je bio ili je mogao biti istog ili sličnoga političkog obrazovanja, opusa revolucionarnog rada i uticaja na politička i društvena kretanja zemlje. Iz prostog razloga što je kod nas nedostatak memoarske literature u neshvatljivoj nesrazmjeri sa veličinom revolucije koja teče.

Pojava prvih memoara, u konkretnom slučaju Tempovih, i način na koji se oni primaju potenciraju na dvostruku obavezu ali i kriju opasnost. Prvo — oni mogu poslužiti kao formula kako se može pisati i koliko se i o čemu može govoriti. Drugo — način reakcije na pojavu memoara mogao je da destimuliše iskrenost u pisanoj riječi pa čak i samo pisanje. Na sreću do toga nije došlo. U međuvremenu od pojave prvog izdanja Tempovih memoara do danas, zahvaljujući i njegovom korektnom stavu u svim polemikama, naša memoarska literatura je obogaćena novim knjigama kao što su Titova kazivanja, Kardeleva sjećanja, Zabilježbe Edvarda Kocbeka, Memoari Josipa Vidmara, Srdana Price, Gojka Nikoliša, Avda Huma. S izuzetkom Josipa Vidmara niko od navedenih autora nije ušao u poslijeratni period.

Da zaključimo: ako se Tempu može prigovoriti da nije bio uvijek dovoljno otvoren, premda neki smatraju da je bio čak »zaprepašujuće direktan« — njegovim je kritičarima prijekor veći — zato što su oni kudikamo manje uradili u rasvjetljavanju pojedinih perioda naše prošlosti sa onog nivoa sa koga su i koliko su to mogli da urade; štaviše konkretnom kritikom Tempovih memoara oni nijesu doprinjeli ni rješavanju spornih pitanja. U njihovoj kritici prisutan je rezon ogoljelog dogmatizma i povlađivanja aktuelnom političkom trenutku. Takvim odnosom oni su mogli da posredno utječu na ljude da začute i odnesu u grob ono što znaju o revoluciji. Uljepšavanje nije potrebno našoj revoluciji jer je ona po svome djelu velika.

3. O nekim Tempovim dugovima

U predgovoru prvog izdanja svojih memoara Tempo je 1970. godine napisao da »u njima nijesam mogao, zbog *kratkoće vremena*, obuhvatiti niti potpuno osvjetliti sve momente koji su od značaja da se shvati naša revolucija«. Obecao je u istom tekstu, da »*ukoliko* u budućnosti *budem imao* vremena i mogućnosti (ostaje mi — da) pokušam da proširim i upotpunim sadašnji tekst, da svestranije i dokumentovanije obradim tokove i zbivanja naše revolucije u kojima sam neposredno učestvovao«.

Već smo konstatovali da je u novom izdanju memoara tekst sjećanja ostao nepromijenjen, da je u njegovoj pripremi sproveden pravi naučnoistraživački postupak. Taj postupak predviđa potrebu da se makar dio rukopisa stavi na uvid bližim ratnim drugovima, da bi se provjerila sjećanja, da možda novi događaji nisu uticali na izmjenu svijesti. Teško je povjerovati da oni, ukoliko su bili konsultovani, nisu sugerirali da se nešto dopuni, izmijeni ili sasvim ispusti.

U memoarima koje je završio 1970. godine, Tempo je došao hronološki do 1966. godine. Nije išao dalje jer je cijenio da je to period »suviše (je) blizak da bi se o njemu moglo svestranije svjedočiti; zato je neophodna određena istorijska distanca«. Te 1970. godine Tempo je zaključio »da je to ozbiljan nedostatak mojih memoara ali vjerujem da ću ga moći ispraviti u eventualnom budućem izdanju kada za to budu sazreli uslovi«.

To izdanje je, evo, pred nama — poslije dvanaest godina. Distanca je sa četiri godine narasla na šesnaest. Za obećani nastavak memoara izgleda da ipak još nisu »sazreli uslovi«. Ohrabrujuće je saznanje, koje začudo ne dolazi iz Tempovog teksta, da će, »u dogovoru sa autorom, biti nastavljeno« to memoarsko djelo. To je Tempov dug, naš zahtjev, zahtjev istorije, posebno NOR-a i revolucije, zahtjev vremena u kome živimo.

4. Značajan doprinos i svestrani podsticaj

Možda je Tempo u pravu kada zamjera naučnoj kritici da se nije dovoljno bavila njegovim memoarima, ali samo ako se ta zamjerka odnosi na memoare u cjelini. Jer istina je da su oni veoma prisutni u našoj historiografiji — naročito pri utvrđivanju novih, da ne kažem i konačnih istina. To je ono što preporučuje Tempove memoare kao nezaobilazan i posve jedinstven istorijski izvor.

Time se, naravno, njihova funkcija ne iscrpljuje. Tempovi su memoari dragocjeno nasljeđe naše revolucije, jer nema revolucije bez revolucionarne tradicije. Moral revolucije kao pozitivno nasljeđe i danas je najstabilnija brana od nasrtaja svjetskog i domaćeg defetizma. Tempovi su memoari najčistije izvorište upravo takvog morala i takve snage. Ako se prošlošću može inspirisati, pa i stimulisati sadašnjost, Tempovi memoari i danas nose velike poruke i trajne pouke našem čovjeku i našem vremenu. Nije bez razloga Ivo Andrić napisao: »Samo neuki i nerazumni ljudi mogu da smatraju da je prošlost mrtva i neprolaznim zidom odvojena od sadašnjosti.«

Zoran Lakić